

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart
Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

Een gevaarlijk avontuur

1926 – 1932

*Nog altijd vraag ik me af, of ik ooit iets anders gedaan zou hebben dan verhalen denken, als ik toen niet zo om geld verlegen had gezeten.*¹

Nieuwsgierig naar het leven in Utrecht zocht Clara een woning in de binnenstad. Ze vond een zolderkamer in een groot herenhuis aan de Wittevrouwensingel 14, tegenover het Lucasbolwerk. Het was een tamelijk ruim vertrek met twee ramen aan de singelkant en een ‘betoverend’ uitzicht op het plantsoen. Het wat rommelige beroepspension vertoonde nog restanten van vroegere deftigheid.² De kamers werden bewoond door een mix van arbeiders, studenten en ambtenaren.

Een onwereldse stad

In 1926 was Utrecht nog een kleine provinciestad. De middeleeuwse binnenstad met de gezichtsbepalende Domtoren en vele andere historische gebouwen sprak Clara aan. Zij was vooral dol op het sfeervolle Singelplantsoen, aangelegd op de restanten van de in 1829 afgebroken vestingwerken. De eerste stadsuitbreidingen Wittevrouwen, Oudwijk en Lombok waren net gebouwd.

Hoewel Utrecht in het begin van de twintigste eeuw wat industrie kreeg (Douwe Egberts, Demka, Werkspoor) en ook de Nederlandse Spoorwegen en de Jaarbeurs bezoekers trokken, was het toch vooral een ambtenarenstad. Utrecht stond bekend als saai en was niet te vergelijken met het ‘bruisender’ Amsterdam in de jaren twintig.³ Het zou een plek zijn waar je ‘langs’ kwam met de trein, geen stad die je bewust opzocht. Kunstenaar Erich Wichman fulmineerde vaak tegen zijn geboortestad: ‘Kijk, ik zou een omweg maken, om Utrecht niet langs te komen, als ik er niet wonen moest... Een stad om met een vies gezicht in den vuilesemmer te scheppen... Ergens, ver weg gaat het leven.. wie zich eenigszins staande weet te houden, avanceert hier vroeg of laat tot stadsgek.’⁴ Toch huisvestte Utrecht in de periode tussen de twee wereldoorlogen veel kunstenaars, die zich in deze stad prima thuis voelden. De groep schrijvers en beeldend kunstenaars rond De Gemeenschap bijvoorbeeld, avant-gardistische kunstenaars als de dichter Jan Engelman, de surrealistische schilders Pyke Koch en Joop Moesman en de modernistische architect Gerrit Rietveld. In de jaren dertig woonden ook de dichters Marsman en Nijhoff en romancier Cola Debrot in de Domstad.⁵

De middeleeuwse binnenstad van Utrecht had een geheel eigen, stille sfeer. Dat was het Utrecht dat Clara aantrok. In die ‘meest onwereldse stad die ik ken’ kon Clara eindelijk het anonieme, bohemienachtige leven leiden dat ze zich had voorgesteld

toen ze in Olst haar sollicitatiebrief schreef. Ze hoefde niet bang te zijn dat iemand zich met haar zou bemoeien.⁶ In Utrecht kon ze echt onafhankelijk zijn. Ze wilde er ook graag mensen ontmoeten ‘met wie je kon praten over literatuur, het leven in het algemeen, je eigen levensbeschouwing enz. Die de wereld bereisd hadden, wat ik toen interessante mensen noemde.’⁷ Hoe en waar ze al die boeiende, ondagelijkse, ondorpse mensen moest ontmoeten, wist ze nog niet. Ze was te verlegen om gemakkelijk nieuwe contacten te leggen. Toch deed ze haar best. Zo ging ze naar voordrachten over het Duitse expressionisme in de literatuur door dr. P.H. Ritter Jr., de hoofdredacteur van het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*: ‘Ik sprak hem wel niet, maar ik zag hem dan toch maar van dichtbij. En hoewel ik helemaal geen plan had naar Italië te gaan, ging ik Italiaanse les nemen bij een Italiaan die zich daarvoor in de krant aanbood, alleen maar omdat ik dat interessant vond.’⁸ Van de Openbare Leeszaal aan de Voetiusstraat nam ze iedere week stapels boeken mee. Ze voelde zich ‘prettig avant-gardistisch’ door deze kennismaking met het nieuwste op letterkundig gebied. Na lange zwerftochten door de donkere stad schreef ze, in een staat van ‘verrukte smart’ gedichten over in een schrift.⁹

Af en toe ging ze naar concerten of naar de bioscoop, wat ze heerlijk vond: ‘Vreemde, wonderlijke fantastische dingen zie je voorbijtrekken. ’t geeft me een gevoel van een droom of een sprookje.’¹⁰ In het kleine Scalatheater in de Viestraat zag ze Marlène Dietrich in ‘Der blaue Engel’ (1930) en Charlie Chaplin in ‘The kid’ (uit 1921).¹¹ ‘The Kid’ was een stomme film; pas in 1927 konden geluid en beeld synchroon afgespeeld worden.

School

Het culturele leven in Utrecht was een welkome afwisseling met Clara’s lange schooldagen. De Openbare Lagere School Johannes Camphuysstraat was een echte volksschool, in de wijk Lombok.¹² De school was geopend in 1904 en was dus bijna een kwart eeuw oud. Het gebouw had twee verdiepingen en een speelplaats met grind. Clara vond het jammer dat er geen schooltuintjes waren. De Camphuysstraat was heel druk, zodat het onderwijs nogal eens werd gestoord door ‘allerhande straatruoer van venters en karhonden’.

Het lesgeven in Utrecht viel Clara vreselijk tegen. Met haar collega’s had ze niet veel contact, zeker niet buiten de schoolmuren.¹³ De meesten waren weliswaar vriendelijk, maar veel ouder dan zij. Het hoofd der school bekleedde zijn functie al vijftientig jaar.¹⁴ Collega J.A. Daman was een ronduit lastige man.¹⁵ Met zijn stekelige, onaangename op- en aanmerkingen verstoorde hij de schoolvergaderingen en hij bracht bij de andere personeelsleden ‘een niet geringe mate van ontstemming’ teweeg.¹⁶

De stadskinderen uit Lombok maakten het Clara ook niet gemakkelijk. Ze waren mondig, vroegrijp en druk.¹⁷ Clara vergeleek hen voortdurend met de volgzame dorpskinderen, die wél tegen hun juf opkeken: ‘Ik kende het wel van de middagen op school, deze zelfde koortsachtige opwinding, die plotseling hysterisch kon uitbarsten bij

de geringste aanleiding. Een niet te stuiten schaterlach, omdat iemand niesde, omdat er een sponsdoos viel of een papier in de kachel fel opvlamde. Bij dorpskinderen had je dat nooit zo.’¹⁸ Bovendien had Clara een overvolle tweede klas: ‘Vijftig leerlingen en een tweede klas. Ik had veel liever een hogere klas gehad, maar ja, daar onderwezen alleen meesters. Wij juffen waren goed genoeg voor het kleine grut.’¹⁹

Op de dorpsscholen in Drenthe en Overijssel had Clara de vrijheid gehad om haar lessen naar eigen inzicht in te vullen. Het toezicht was er niet zo streng en ze had het diploma van de prestigieuze opleiding uit Apeldoorn in handen. Maar op stadsscholen was alles gereguleerd en sterk methodisch.²⁰ De jonge leerkracht werd aan alle kanten ingeperkt, zoals ook Carry van Bruggen ervoer: ‘Is men tenslotte de hemel van de Amsterdamse onderwijswereld binnengezeild, dan begint het eeuwig controleren van de jonge leerkracht: door de bovenmeester, de schoolcommissie, de inspecteur, de arrondissementsschoolopziener... allemaal stellen ze de geijkte vragen: of de kinderen een aardig liedje kennen, of de rekenvorderingen volgens het leerplan zijn, en vooral: welke methode de juffrouw wel volgt. Kennelijk is de methode een afgod van iedereen die ook maar in de verte betrokken is bij enige tak van onderwijs; de methode wordt belangrijker gevonden dan de resultaten en zeker véél gewichtiger dan het welzijn van de levende wezens die eraan onderworpen worden: de onderwijskracht en het kind.’ Clara hield helemaal niet van methoden en van drillen. Ze geloofde steeds minder in de mogelijkheden van de pedagogie:

Wel natuurlijk aan dressuur, die je niet ontberen kunt en waarmee je met de geschikte sujetten heel aardige resultaten bereiken kunt. Ze zitten wel op en geven wel poot en de slimmelingen halen zelfs hun eigen etensbakje en zoo. Ik geloof dat alle pedagogische resultaten niets anders zijn dan dressuurresultaten. En bij degenen die ongeschikt zijn voor dressuur faalt het systeem dadelijk. Natuurlijk kun je kinderen ertoe brengen dingen te doen of te laten – uit angst meestal, ook wel uit toewijding aan je persoon, ook wel als ze verstandig zijn uit nuttigheidsoverwegingen. Maar dat je de karakters kunt wijzigen geloof ik evenmin als dat je bijvoorbeeld van een roos een dahlia kunt laten groeien. Het vereist trouwens een groote mate van zelfingenomenheid om op de gewone manier te kunnen pedagen. Je moet de overtuiging hebben dat je eigen inzichten de juiste zijn. Ik had nauwelijks inzichten, behalve dan het gevoel dat de pedagogische slachtoffers oftewel kinderen verstandiger deden zich niet te verzetten, gezien de groote overmacht.²¹

Wat de sfeer in de Camphuisstraat evenmin ten goede kwam, was dat de status van de school op 2 september 1927 daalde van A naar B. Er moest een nieuw leerplan ingevoerd worden, een collega werd ontslagen en de toch al beperkte financiële middelen werden nóg krappere. Zelfs de ‘geregelde gang van het onderwijs in de handwerken’ werd enige

tijd gestoord door de financiële krapte. Dat vond Clara, de handwerkjuf-tegen-wil-en-dank, niet zo erg. Het lesgeven aan een klas vol onverschillige kinderen vond ze echter verschrikkelijk: ‘Ik was radeloos. Ik moest met mijn laatste krachten vechten, om niet in een afgrond te vallen. Soms kwam er ook een soort matte onverschilligheid over me, een uitputting, of ik aan niets meer deel had. Ik verveelde me dan ook niet. Ik was eigenlijk bewusteloos.’²²

‘De meest loszinnige tijd in mijn leven’

Zoals Clara had verwacht, raakte de relatie met James uit door haar verhuizing naar Utrecht. Ze was nooit erg conventioneel geweest en nu niemand meer op haar lette in de grote stad, stond ze open voor contact met iedere man die haar sympathiek scheen.²³ Ze ervoer de eerste maanden in Utrecht als de meest ‘loszinnige’ tijd in haar leven. Clara leefde in een ‘soort verdoving’ en gaf er niet meer om met wie en hoe ver ze ging: ‘Er waren andere mannen, waar ik mee uitging, flirtte [...] Het was ook niet, wat men dan verstaat onder bedriegen, maar het ging toch zoover dat James het niet verdragen kon. Zoo is het toen tusschen ons uitgeraakt en ik had er toch veel verdriet van.’²⁴ Een paar jaar later schreef James haar of hij nog eens langs mocht komen en zelfs toen viel het haar moeilijk nee te zeggen.

Een van de jongemannen met wie Clara omging in Utrecht, was Paul Canter uit Kampen. Ze kende hem al uit Zwolle, waar ze hem had ontmoet op het treinperron, beiden wachtend op hun trein naar het ouderlijk huis of naar Utrecht, waar Paul letteren studeerde. Hij was een lieve, intelligente jongen, met een onafscheidelijk pijpje, maar nogal sloom. In tegenstelling tot James was hij ‘absoluut onmodern’ en had hij een afkeer van sport. Hij had bijzondere kennissen, zoals een oud mannetje dat aan handlijnkunde deed en bij Clara een ‘ellendige lijn van Saturnus’ ontdekte.

Clara vond het gezellig bij Paul op zijn grote rommelige kamer boven in een oud huis in Utrecht, waar hij op wonderlijke tijdstippen creatieve gerechten kookte zoals bruinebonensoep met rum. Zij vond Paul ‘tot in merg en been toeschouwer’. Ze sprak graag met hem, over mensen en boeken, want hij had verreweg het beste psychologisch inzicht van al haar kennissen. Vanuit zijn luie stoel kon hij, met ‘oom-achtige gewichtigheid’ het leven beredeneren, maar hij aarzelde om zelf aan het leven deel te nemen: ‘Hij was zoo traag. Je moest hem altijd een zetje geven, anders kwam hij nergens toe. Zooiets van: toe vooruit jongen, geef me nou eens een zoen. Je had het al wel twintigmaal kunnen doen. Dat zei je niet zoo natuurlijk, maar dat gevoel gaf hij je.’ Clara wilde niet de leiding nemen, dat gaf haar namelijk een akelig ‘moederlijk’ gevoel: ‘Zoo bleef Paul altijd tweede, degene op wie je terugviel als een ander je niet bevredigde.’ Echt verliefd werd ze nooit, maar ze bewaarde wel een paar lieve brieven van hem.²⁵

Paul Canter ‘stuurde’ Clara naar ene Henri, een psychisch kwetsbare student uit een rijke, deftige oude familie, die een ‘afschuw had van al het bloeiende leven’. Clara begreep

niet waarom Paul haar uitzocht om deze jongen op te vrolijken: 'want ik was eigenlijk een harteloos monster in die tijd, alleen er op uit mezelf te redden. Maar Paul wist wel iets meer van me dan de anderen. Ik wou eerst niet gaan – ik kende hem nauwelijks – maar ik ging dan toch en toen liet me de ellende in de oogen van die jongen me niet meer met rust. Ik vergat er mijn eigen verdriet door.'²⁶ Henri klemde zich vast aan Clara:

Ik kan soms – lang niet altijd – ineens dingen begrijpen. Dan is het net of ik ineens precies aanvoel hoe het is in een mensch en dan weet je ook de goede dingen te zeggen en te doen [...]. Met Henri heb ik halve nachten gewandeld, ver buiten de stad. Hij wou toen nooit overdag uit, zat altijd in een donkere kamer of lag in bed. Later ging het al veel beter. Hij ging weer naar colleges en werd heelemaal veel normaler en toen kreeg hij griep en kwam er een moeder [...] en toen moest hij pardoos mee en ik heb nog brieven geschreven, maar nooit antwoord gekregen en nu zit hij dan in die zenuwinrichting.²⁷

Terugkijkend constateerde Clara dat ze in deze korte periode van veel mannen tegelijk kon houden: 'Het gevoel voor de een deed niets af aan het gevoel voor de ander. Het was ook volstrekt niet uitsluitend zinnelijkheid. [...] In sommige gevallen – zoals bijvoorbeeld met Henri – was het zinnelijke zelfs volkomen bijzaak. Met Paul trouwens ook. Maar ik hield van ze, ik wilde graag lief voor ze zijn en ik wou graag, dat ze lief voor mij waren. Maar ik hield van niemand zoo, dat ik er mijn leven om had willen veranderen, dat ik had willen zeggen: jij bent voortaan de eenige.'²⁸

'Zoo zalig normaal'

Eindelijk vond Clara iemand die niet alleen lief voor haar was, maar ook 'zalig normaal'. Wim van den Boogaard ontmoette ze op straat: 'Ik kwam hem iedere dag tegen als ik naar school ging en zoo leerden we elkaar kennen: eerst kijken, dan lachen, dan groeten en dan praten. Och, en Wim was lief, zorgzaam. Die stond als het regende ineens met mijn regenjas bij school te wachten, waagde er een standje aan om mij die jas te brengen. Die jonge jongens denken daar zoo niet aan [...] en Wim weet kleine dingen zoo gezellig te maken, een uitgangetje, een beetje samen koken.'²⁹

Marinus Wilhelmus van den Boogaard was elf jaar ouder dan Clara en een geboren 'Utrechter'.³⁰ Thuis heette hij Ries, maar Clara noemde hem Wim. Hij had een Wim-leven en een Ries-leven.³¹ Twee levens dus, want Wim was al getrouwd, met Susanna van Veenendaal.³² In 1927 waren hun zeven kinderen nog jong, tussen de zestien en drie jaar oud.³³

Wim van den Boogaard was wat kleiner dan Clara, maar had een sportieve, tanige gestalte. Hij had een vrij lang, open gezicht, blond haar en pretlichtjes in zijn ogen. Aanvankelijk werkte hij als bakker in Den Haag. Toen Clara hem ontmoette, was hij

beroepsmilitair: sergeant-kok bij de genie. Wim was een sportliefhebber die graag naar voetbalwedstrijden ging of op de radio naar verslagen van wielerrondes luisterde. In de familie gaat het verhaal dat Wim in zijn jonge jaren zelf een bekend atleet was en dat hij marathons liep.³⁴ Wim werd gezien als een sympathieke sjacheraar, een rommelaar. Iemand die er geen been in zag om zijn soldij aan te vullen met salaris in natura, zoals levensmiddelen uit de keuken van de Kromhoutkazerne.³⁵ Hij had in iedere branche zijn speciale vrienden, die hem voor een paar sigaretten leverden wat hij nodig had.³⁶

Ogenscheinlijk pasten Clara en Wim absoluut niet bij elkaar.³⁷ Wim was een eenvoudige Utrechtse volksjongen en sprak dan ook plat Utrechts.³⁸ Hij had nauwelijks een schoolopleiding gehad en kon geen brief zonder taalfouten schrijven.³⁹ Zijn karakter was al even eenvoudig. Hij was van niemand onder de indruk, want hij vond alles en iedereen gewoon. Wim had – kortom – schijt aan iedereen.⁴⁰ Zo gecompliceerd en onzeker als Clara was, zo volkomen natuurlijk en stabiel was haar geliefde. 'Niet zeuren', zei Wim altijd.⁴¹ Het trok Clara aan dat Wim niet in het minst te imponeren was, ook niet door haar, doordat hij niets van haar begreep: 'Hij vond me alleen maar erg lief en soms een beetje mal. Dat was altijd nog beter dan een man die zooiets als een idool van je maakte, zoals Henri.'⁴² Wim vond Clara mooi en zei dat dikwijls met zoveel woorden. Dat was belangrijk voor Clara, die overgevoelig was voor kritiek op haar uiterlijk. Ze bewaarde zorgvuldig Wims wat onbeholpen opgeschreven compliment 'Je ziet er heelemaal niet slecht uit. Je ziet er beter uit dan Lien hoor.'⁴³

De keukenbrigade van de Kromhouthoutkazerne, circa 1931, wellicht met sergeant Wim van den Boogaard. Ansichtkaart collectie auteur.

Wat Clara en Wim bond, naast seksuele aantrekkingskracht, was een grote liefde voor dieren. Wim had altijd klontjes op zak voor de paarden in de stad. Hij was minstens zo gek op katten als Clara: iedere poes haalde hij aan en zelfs zwerfkatten verwende hij met verse vis. Hij was op een vanzelfsprekende manier zorgzaam en kon fantastisch koken, ‘sensueel’ eten maken. Clara, die dol was op thee en last had van een ochtendhumeur, kreeg van hem de lekkerste thee op bed. En dan was hij ook nog praktisch en handig, het soort man dat op visite ging met een hamer in zijn hand.⁴⁴ Wim toonde zijn genegenheid niet met sonnetten of schilderijen, maar met soep en spijkers. Na drie psychisch instabiele, weinig doortastende studenten had Clara een ‘honger naar luchthartigheid’.⁴⁵ Ze vond het heerlijk om gekoesterd te worden door een broodnuchtere man met twee rechterhanden:

Voor mij is dit soort mannen met de bekwame handen immer gevaarlijk geweest. Ze weten het leven zoo prettig te maken. Ze effenen je weg van kleine, maar hinderlijke obstakels. Je bent ze zoo dankbaar, je vindt ze zoo lief en het is weer zoover. Te laat merk je dikwijls, hoe angstvallig ze met een wijden kring om de groote obstakels heenloopen. En als op een keer omlopen niet meer mogelijk is, zijn ze dan niet verdwaald en ontdaan en hulpeloos als the babes in the wood?⁴⁶

Ook Wim liep met een grote boog om een obstakel heen: zijn huwelijk. Hij heeft Clara waarschijnlijk niet direct verteld dat hij al getrouwd was. En zijn vrouw vertelde hij uiteraard niets over zijn affaire. Als hij een nacht met Clara wilde doorbrengen, spelde hij Susanna op de mouw dat hij weg moest voor militaire oefeningen of iets dergelijks. Voor Clara was een relatie met een gehuwde man noch een noviteit, noch een probleem. Ze nam hun verhouding aanvankelijk niet zo serieus: ‘een liefde in zakformaat, gemakkelijk hanteerbaar’.⁴⁷

Het liep anders dan ze had voorzien. In augustus 1927 maakten de geliefden een reisje van een dag of tien naar de Belgische Ardennen.⁴⁸ In Luik kocht Wim een ringetje voor haar met een opaal. Voor de grap zei Clara: ‘O Wim, een opaal, dat is tranen, ongeluk.’⁴⁹ De reis was een keerpunt. Clara en Wim hadden het heerlijk samen en bij thuiskomst wilden ze niet meer ieder op zichzelf leven.⁵⁰ Clara maakte het formeel uit met Paul Canter, met wie het ook eigenlijk nooit echt ‘aan’ was geweest.⁵¹ Op aanraden van Wim verhuisde ze in november 1927 naar Oudegracht 260, boven de winkel van Radio Schuurman.⁵² Het was een bovenhuis op één van de mooiste plekjes van Utrecht. Het afscheid van haar zolderkamer op de Wittevrouwensingel stemde haar wel weemoedig, want ze hield van het oude huis en de groene omgeving:

Het was op aandrang van de man met wie ik later trouwen zou, dat ik verhuisde. Hij was er namelijk van overtuigd dat hij voor veel minder geld veel lekkerder eten voor me zou kunnen koken dan het pension verschaftte. Ik had nooit zo erg op het

eten gelet. Maar tenslotte ben ik gezwicht voor zijn argumenten en heb ik een kamer met kookgelegenheid gehuurd ergens aan de Oude Gracht. Ik moet toegeven dat de biefstuk die mijn vriend bakte anders en lekkerder smaakte dan de biefstuk uit het pension. Dat neemt niet weg dat ik, als ik over de Wittevrouwensingel loop, nog altijd met iets van vertederding opkijk naar die twee hoge ramen en het gevoel heb dat een stukje van mijn jeugd gebonden is aan deze plek.⁵³

‘Moelijkheden, bergen moeilijkheden’

Op de Oudegracht hadden Wim en Clara meer privacy. Wim kon er veel vaker langskomen, zodat ze min of meer samenwoonden. Al snel ontstonden er echter ‘bergen moeilijkheden’.⁵⁴ Wims vrouw ontdekte hun verhouding en ze was furieus. Ze maakte Wim het leven zuur en zorgde ervoor dat hij niet naar de Oudegracht kon komen. Susanna verstopte Wims kleren of liep hem achterna. Een hele nacht of zondag zat Clara dan, volkomen in paniek, tevergeefs op haar minnaar te wachten.⁵⁵

Eén keer zwichtte Wim voor de druk van ‘thuis’ en maakte het uit: ‘heel in het begin toen ik nog vol vertrouwen was. Ik kwam argeloos uit school, vond een brief, dat we elkaar maar niet terug moesten zien met [een briefje van] tien gulden die ik hem geleend had. Daarna kon je nooit meer onbezorgd gelukkig zijn, je houdt die vreesch voor rampen. De volgende dag was Wim toen al terug en zei dat hij de brief maar geschreven had om

van het gezeur van zijn patroon en van zijn vrouw af te zijn. Maar dat wist ik niet toen ik hem las.’⁵⁶ Het briefje sloeg een wond die eigenlijk nooit helemaal genas. Heel lang miste Clara het veilige gevoel dat ze op Wim kon rekenen.⁵⁷

Ook op school zat Clara permanent in angst dat iemand zou ontdekken dat zij, een schooljuf, een verhouding had met een getrouwde man. Dat kon haar haar betrekking kosten. In de winter van 1928 was die angst nog erger: Clara was zwanger. Het was een ‘afgrijselijke’ tijd, want ze zou ontslagen worden en ‘hoe kun je nou een kind krijgen, als je geen cent hebt om van te leven. En dan probeer je van alles en al die rommel helpt niets en ondertusschen gaat de tijd voorbij.’⁵⁸ Clara besloot het kind weg te laten maken. De abortus werd uitgevoerd

Wim van den Boogaard (links) in de jaren dertig. Collectie Ries van den Boogaard.

door een dokter Bloem van Dalen op de Utrechtse Van Brakelstraat, ‘het oudste en goedkoopste adres voor hygiënische artikelen voor dames en heren.’⁵⁹ De volgende dag fietste Clara meteen weer naar school. Ze durfde geen dag thuis te blijven, omdat dan de schoolarts zou komen voor controle. De vruchtafdrijving was een ingrijpende gebeurtenis voor Clara.⁶⁰ ‘Het kostte een hoop geld en ik had even goed dood kunnen gaan.’⁶¹ Wat haar het meest bijbleef, was Wims laconieke houding. Ze voelde zich erg eenzaam en verlangde diep in haar hart: ‘dat Wim toch een beetje bezorgd zou zijn en bang, dat ik dood zou gaan.’⁶²

Een abortus was in de jaren twintig en dertig niet ongebruikelijk.⁶³ Er waren wel ongehuwde, alleenstaande moeders, maar zij hadden het heel moeilijk in de vooroorlogse maatschappij.⁶⁴ Clara vond de zorg voor een baby in haar omstandigheden onaanvaardbaar en ze verlangde ook niet naar kinderen.⁶⁵ Ze had nogal wat praktische bezwaren tegen het moederschap:

Zelfs als het financieel geen bezwaar is, lijkt het me ontzettend drie kinderen te hebben. Altijd drie kinderen in je vaarwater te hebben. Je wordt zoo log en langzaam en moeilijk te hanteren als een lange sleepboot. Hoe meer ik van een man hield, hoe minder graag ik kinderen zou willen hebben. Klinkt het gek? Maar ik geloof... tegen de algemene opvatting in... dat kinderen funest zijn voor de liefde. Ze maken het huwelijk bindender, moeilijker te verbreken. Ze zullen ook wel dikwijls een gevoel van saamhorigheid geven. Maar dat heeft toch met liefde niets te maken. Ik geloof niet dat een man – er zullen wel uitzonderingen zijn natuurlijk – bij voorkeur een moeder bemint. Het is tegennatuurlijk. Kijk maar naar de dieren. Alleen gooien die na een poosje hun jongen van zich af en staan weer frank en vrij daar, gereed tot nieuwe avonturen. Maar bij de mensen blijven de kinderen tot je oud bent en hoe meer je er hebt, hoe opvallender je steeds verplicht bent de moeder te zijn. En je verliest met voortdurend kinderen om je heen zoo gemakkelijk de gewoonte van het vrijen. Dat is ook heel erg.⁶⁶

Toen Clara enkele jaren later haar driejarige nichtje te logeren had, omdat haar zuster op alle dagen liep van haar derde kind, zorgde ze uitstekend voor het meisje. Maar ze vond het ‘een wonderlijk gevoel’ een kind in huis te hebben en keek uit naar het moment dat Evelientje weer weg ging:

Nooit heb ik dat verlangen, dat vrouwen zonder kinderen toch behooren te hebben, naar ook zoo'n kind van mezelf. Ik moet wel onnatuurlijk zijn. Het kan me niet schelen trouwens. Waarom zou je per se natuurlijk willen zijn. [...] Zoo'n kind is een soort poliep, of hoe heet zoo'n dier met vangarmen. Het trekt je naar zich toe, op den duur eet het je zoo ongeveer op. Er is voor mij iets gewelddadigs in dat bij

voortdurend je aandacht opgeëist voelen. Een huishouding houdt je handen bezig, maar laat tenminste je gedachten vrij. Een kind doet zelfs dat niet. Je bent verplicht in het tempo van de gedachtegang van het kind te blijven, zooals je bij het wandelen verplicht bent het tempo van de kindervoetjes tot het jouwe te maken. Iets als een voortdurend vertraagde film. Ik zou werkelijk op den duur tot dit afstand doen van mezelf voor een kind of voor kinderen niet bereid zijn, geloof ik.⁶⁷

Clara wist dat ze in de ogen van veel mensen een ‘slechte, ontwaarde vrouw’ was omdat ze geen ‘nestelinstinct’ had. Ze moest zich steeds voor haar kinderloosheid verantwoorden. In 1969 zei ze: ‘Ik heb nooit kinderen gehad, maar als ik eerlijk ben, moet ik zeggen dat ik ze ook nooit gemist heb. Ik heb vaak moeten horen: mensen zonder kinderen hebben geen toekomst, maar dan zei ik altijd: wij hebben wél het heden.’⁶⁸ In 1928 was Clara helemaal niet geïnteresseerd in de toekomst. Die kon slechts ellende brengen. Het heden was voor haar alleen dragelijk als ze kon vluchten in haar verbeeldingsleven. Een kind zou haar daar voortdurend in storen.

Zelf een kind op de wereld zetten vond Clara egoïstisch, een onverantwoorde daad zelfs: ‘Dat je een man verlangt, ook omdat je hem nodig hebt, is toch weer anders. Die is in ieder geval al op de wereld en je verlangt evenzeer te geven als te nemen. Een kind kun je eigenlijk zoo weinig geven.’⁶⁹ Ze beaamde de uitspraak van Carry van Bruggen: ‘In het moederschap gaat de mens failliet’ en voegde er aan toe: ‘Ik geloof, dat je in iedere liefde, die je werkelijk aantast, min of meer failliet gaat. Maar als je aangetast bent, vind je genot in de val. Of in de schijnbare val. Misschien is werkelijk lief kunnen hebben wel van veel meer waarde dan een mensch te zijn.’⁷⁰

Ontslag

Ondanks al hun voorzorgsmaatregelen werden Clara en Wim een paar maanden na de abortus toch ‘gesnapt’, waarschijnlijk door de vrouw van een wethouder.⁷¹ Er kwam in ieder geval een klacht bij het gemeentebestuur. Dat bestuur had zeer duidelijke normen: een onderwijzeres kon in 1928 niet in concubinaat leven. Clara moest kiezen: haar verhouding verbreken of eervol ontslag nemen.⁷² Ze koos voor de liefde.⁷³ Zonder aarzelen. Zoals haar vader zijn baan bij de posterijen opgaf om kunstenaar te worden en zoals haar grootmoeder Klaver op ‘opzienbarende wijze’ met de kerk brak, zo stortte Clara zich radicaal in een nieuw levensavontuur met haar minnaar. Een leven zónder officiële echtgenoot. Een leven ook zónder vaste baan. Zonder de veiligheid van een vast inkomen. Afgezien van de Doyer-erfenis had ze nauwelijks financiële reserves. Vanaf 1 september 1928 zou haar bestaan financieel net zo hachelijk worden als dat van haar ouders in Oldebroek en Epe. In een openhartig interview met José de Ceulaer zei ze:

Als ik word aangevallen heb ik de neiging mij terug te trekken [...] uit trots. Met vechten wil ik mijn leven niet bederven, zolang er tenminste geen dingen op het spel staan die mij zeer ter harte gaan. Ik wil me door niemand laten dwingen om alleen maar voor mijn verdriet te leven. Ik heb bijvoorbeeld geen zin om te vechten voor succes, geld, maatschappelijk aanzien. Ik denk dan al gauw: dan maar niet.⁷⁴

Anders dan haar moeder koos Clara bewust voor een leven zonder gezin. Een leven waarin ze dicht bij zichzelf kon blijven. Maar met haar keuze voor Wim plaatste Clara zich in een ingewikkelde positie. Ze had weliswaar een vaste geliefde, maar Wim kon niet permanent bij haar wonen of haar onderhouden. Susanna wilde absoluut niet scheiden omdat ze streng rooms-katholiek was.⁷⁵ Ze kondigde openlijk aan dat ze Clara zou blijven lastigvallen tot die haar man opgaf. Dat deed Susanna dan ook.⁷⁶ Wim en Clara verwachtten het ook zonder huwelijk wel te redden samen. Wim bleef getrouwd met Susanna en zorgde financieel voor zijn gezin, hoeveel tijd hij ook bij Clara doorbracht.⁷⁷ Susanna en de kinderen werden min of meer voor een fait accompli gesteld: Clara was er óók in Wims leven. Zo werd Clara de ‘eeuwige derde’. Ze had een partner die er niet helemaal voor haar kon zijn en dat viel soms tegen.

Clara noemde de klikkende echtgenote van de Utrechtse wethouder altijd nijdig ‘dat wijf’.⁷⁸ Haar besluit om het onderwijs te verlaten, heeft ze echter nooit betreurd.⁷⁹ Ze vond zichzelf ‘eigenlijk geen didactisch figuur’ en voelde zich nooit in hart en ziel onderwijzeres: ‘Ik werd dat ook nooit geestelijk, geloof ik. In ieder geval raadde geen mensch ooit, dat ik het was.’⁸⁰

‘Al kamers verhurende wordt men diplomate’

De familie Klaver maakte vrij snel kennis met Wim van den Boogaard. Eind juli 1927 kwam hij al mee naar Hattem. De Klavers vonden hem wel aardig, maar ze waren bezorgd. Ze vonden dat Clara zich roekeloos in een ‘gevaarlijk avontuur’ had gestort met een man die ‘helemaal niet’ bij haar paste. Ze lieten haar echter niet vallen en hielpen haar aan meubels om de kamers op de Oudegracht in te richten.⁸¹ Na haar ontslag pakte Clara van alles aan om aan de kost te komen. In het najaar van 1928 zocht ze een baantje voor halve dagen. Ze las oude dames voor en gaf taalles. Alleen voor colporteren had ze geen talent: ‘als de mensen maar even bliezen was ik al weg.’⁸² Het oppassen bij lastige kinderen en dienstmeisje spelen vond ze ook niet prettig.⁸³ Het viel haar niet mee om in de malaisetijd behoorlijk betaald werk te krijgen en van al die los-vaste baantjes kon ze niet leven. Daarom bedacht Wim dat Clara een pension kon beginnen. Dan zou ze helemaal onafhankelijk zijn van werkgevers. Uit de keuken van de Kromhoutkazerne kon hij levensmiddelen meesmokkelen. In deze ‘diefstal’ zag Wim niets kwaads: het Rijk had genoeg, niemand zou eronder lijden als hij van die overvloed wat meenam.⁸⁴ Clara kon zijn bijdragen goed gebruiken voor de maaltijden van de pensiongasten. Want kamers

met volledig pension betekende: bediening van alle maaltijden op de kamer, schoonmaak en kachelonderhoud. Clara huurde de bovenverdieping van Nicolaasweg 39 in Oudwijk. Op 3 december 1928 betrok ze het hoge huis, dat ze in haar roman *Mallemolen* de ‘toren’ noemde. Het huis bestaat niet meer, maar op oude foto’s is een hoog pand met een erker te zien.⁸⁵ Vanaf haar bovenverdieping keek Clara uit over de buurt. Een wonderlijk buurtje, op de rand van het dorp en de stad.

Ik huurde het huis – nogal onpraktisch – omdat ertegenover een kwekerij was en op de triestige novemberdag dat ik in gezelschap van een animeermeneer, oftewel beampte van woningbureau, ging kijken, stond die heele kwekerij vol met erica-carnea’s. [...] Een soort grootbloemige erica, heel mooi paars. Ze kunnen tot ver in het najaar buiten staan als het niet vriest. Ik was zoo verrukt van dat uitzicht dat ik maar meteen het huis huurde. [...] Maar op de Nicolaasweg woonden de wonderlijkste mensen. Lena, die altijd ‘s avonds aan de deur ging staan, als haar man nachtdienst had – wie wou, mocht ‘het’ doen voor een gulden of als hij haar aanstond voor niets. Een wonderlijk type, heelemaal primitief en onbekommerd. En de oude Piggelmee, uit het snoepwinkeltje die huiseigenaar was... zei men... een vrek, die tijdenlang op zijn muilen rond kon sloffen om zijn poes te zoeken. En juffrouw Piggelmee, zoo mager als een geraamte met een kaal hoofd en een zeer zichtbare pruik, die op doktersadvies driemaal daags een blokje om wandelde en daarbij steevast een zwarte en een rode slof droeg. En de kleine juffrouw Jans, die zoo netjes was, dat ze tot midden op de rijweg schrobde en die [...] een zoon had, die bankwerker was en natuurlijk altijd vuil en zwart. Als hij dan ‘s avonds thuiskwam, werd een oude looper over het klinkerpaadje gelegd. En in huis heeft zeker alles onder de kranten gelegen.⁸⁶

Clara’s burens hadden beroepen als schoenmaker, werkster, ‘werkman’, vuurwerker, huisknecht of stukadoor. Haar naaste burens waren handelaren in brandstoffen.⁸⁷ In zo’n arbeidersmilieu had Clara nog nooit gewoond. Ze had altijd op het platteland geleefd of in een rustig dorp tussen middenstanders. Ze keek dan ook haar ogen uit. De kwekerij bood weliswaar een prettig uitzicht, maar de buurt was eigenlijk niet geschikt om pensiongasten te lokken. Oudwijk lag te ver uit het centrum voor studenten en voor wat rijkere kamerzoekers was de buurt niet chic genoeg. Daarom had Clara nooit meer dan één betalende gast tegelijk. Bijna twee maanden nadat ze op de Nicolaasweg was gaan wonen, ontving Clara haar eerste pensiongaste, Christel Halbach.⁸⁸ Zij bleef zeven maanden en werd op 4 oktober 1929 opgevolgd door meneer W.G. Quick.⁸⁹

Clara herinnerde zich scherp de namiddagen in die eerste winter dat Christel bij haar was. Dan luisterde ze naar het drukke gepraat en gelach van Christels gasten. Het maakte haar mistroostig en gaf haar ‘een vaag en onwerkelijk gevoel van gemis.’⁹⁰ In dit eerste

jaar als pensionhoudster was ze veel alleen en had ze nauwelijks vertier. Ze voelde zich een 'uitgeworpene'.⁹¹ Clara stond ook daadwerkelijk buiten de maatschappij en leefde vrij geïsoleerd. Haar pensiongast kon voortdurend een beroep op haar doen zodat ze aan huis gebonden was. Geld om uit te gaan had ze niet. Ze had trouwens niemand om mee op stap te gaan. Kennissen had ze niet meer: na haar ontslag had ze al haar vroegere relaties verbroken. Alleen Gerard Vrind en diens vrouw Lie Gravelaar, de weduwe van Bertha's broer Otto Barendsen, bezochten haar trouw.⁹² Gerard Vrind was leraar klassieke talen aan het Nederlandsch Lyceum in Den Haag en had belangstelling voor literatuur. Het echtpaar stuurde Clara soms een boek of vijf gulden om een cadeautje voor haar verjaardag te kopen. Clara vond vooral het contact met Lie prettig 'omdat je jarenlang met haar kunt omgaan, zonder dat ze ooit een persoonlijke vraag stelt of je het gevoel geeft, dat ze van je verwacht, dat je haar iets van jezelf vertelt. Ik zou me met een neger kunnen verlossen, zonder dat ze er ook maar op zinspeelde. Het is prettig en rustig. En er is veel buiten je eigen belevenissen, waar je wel over praten kunt.'⁹³

Haar naaste familie zag Clara maar zelden.⁹⁴ Luite Klaver had nog steeds geen succes met zijn foto-experimenten en kon zijn oudste dochter dus ook geen reisgeld sturen voor een retourtje Hattem. Eigenlijk bewonderde Clara haar vaders 'virtuoze koorddansen boven 's levens afgronden'. Toen hij – na zijn dochter twee jaar niet gezien te hebben – langskwam op de Nicolaasweg, bleek hij wat 'gefroisseerd' door de armzaligheid van de buurt: 'Vader zou nooit in zoo'n buurt wonen. Die begint met vast te stellen, waar hij wel en waar hij niet kan wonen. De financiële kwestie is van later zorg, schijnt zich altijd wel op de een of andere manier te regelen.' Luite Klaver leek 'benijdenswaardig immuun voor de giftige beten van armoede en zorgen.' Hij haastte zich om zijn dochter mee uit eten te nemen en bleek de volgende dag geen geld meer te hebben voor de terugreis, zodat Wim en Clara moesten bijpassen.⁹⁵

Haar zuster kwam evenmin vaak langs in Utrecht. Lien was op 16 mei 1928, hoogzwanger, getrouwd met Andries (Hans) van Onck.⁹⁶ Haar oudste zoon, ook Andries genoemd, kwam op 23 juni 1928 in Amsterdam ter wereld. Al snel volgde een dochter, Evelien, die op 17 oktober 1929 bij haar grootvader op 't Olde Spyker in Hattem werd geboren. Begin jaren dertig woonde Lien met haar gezin in een volksbuurt in Rotterdam.⁹⁷ Haar jongste zoon Arne werd daar op 26 mei 1933 geboren.⁹⁸

Liens huwelijk was geen succes. Hans van Onck was een even charmante als onbetrouwbare man. Hij loog zoveel dat hij geen onderscheid meer kon maken tussen zijn werkelijke zelf en de man van zijn fantasie, dacht Clara: 'Je zou kunnen zeggen dat Hans niet meer bestaat. Hij is opgelost in een heleboel gefantaseerde zelden en de ene dag speelt de ene [zelf] zijn rol en de andere dag weer een heel andere. Vandaar zijn totale onbetrouwbaarheid en misschien wel zijn attractie voor vrouwen... hoewel niet in het minst voor mij.'⁹⁹ Hans probeerde het trouwens wel aan te leggen met zijn schoonzusje. Als Clara met hem ergens ging koffiedrinken of eten moest ze zonder onderbreking

doorpraten, anders werd hij 'teeder'.¹⁰⁰

Ook aan Hans van Onck leende Clara dikwijls geld voor de reis terug naar Rotterdam. Want Van Onck loog net zo veel tegen zijn werkgevers als tegen zijn vrouw en had, ondanks zijn redelijke opleiding, moeite om zijn banen te behouden. De Van Oncks hadden eeuwig geldgebrek.¹⁰¹ Terwijl Clara haar best deed, ondanks háár geldzorgen, enigszins presentabel te blijven, vond ze dat Lien haar uiterlijk liet versloffen. Lien was alleen nog maar moeder, geen minnares meer. Daar verwonderde Clara zich over:

Het is triestig, maar zelf voelen ze het niet. Afglijden kost geen inspanning. Het gaat vanzelf. Langzamerhand is er geen stuk meer heel in zoo'n huishouding. Alles is slonzig en verwaarloosd. Lien draagt kleren vol vlekken. Als je de kasten opendoet valt de rommel naar buiten. 's Nachts draagt ze een oud overhemd van Hans en ziet er onzinnig uit met die malle slippjes. Ze heeft geen energie meer om zich te verweren. Bovenop zitten de kinderen. [...] Hoe kan het dat Lien het gevaar niet ziet? Vroeger wist ze het goed genoeg. Je kunt je toch niet permitteren om er dwaas uit te zien 's nachts in een gescheurd overhemd met slippjes. Het is niet het geld. Ze leven verder niet zoo zuinig. Het is dat dompe, dat over vrouwen met kinderen komt. Misschien gaat het later over, maar dan is het vaak te laat.¹⁰²

Kleding, en dan vooral het gebrek aan goede kleding, was een terugkerend gespreksonderwerp tussen de zusters. Clara was veel afgefallen en gaf aan Lien jurken die voor haar te wijd waren geworden. Lien was handig en naaide of vermaakte jurken voor Clara. Dé kweuling uit de Eper schooltijd, het dragen van tweedehands kleding, werd een noodzakelijk kwaad. Tante Marie Doyer uit Zutphen stuurde Clara in de zomer van 1932 een grote doos kleding. De vrouw van Dirk Doyer had Clara nooit meer willen zien of spreken na haar 'val'. Clara was blij met de jurken, mantels en een manchester sportbroek ('een – haast ondenkbaar – zoenoffer aan Wim?'), maar 'zwoegde' op een dankwoordje dat 'niet al te vriendelijk mocht zijn en toch weer net vriendelijk genoeg. Het is immers zoo iets als een verzoenende hand, die ze toereikt en ik ben er heusch blij mee, maar het geeft je toch ook een gevoel van een hond, die een [bot] wordt toegeworpen... zoo zonder een enkel woord.'¹⁰³

Clara bedwong de neiging om een schriftelijke bom te werpen op de ontbijttafel van haar 'degelijke zelfvoldane genoegelijk-serieuze familie'. Ze kon het zich niet permitteren ruzie te maken met de Doyers, waar nog geld van te verwachten was. Ondanks Wims bijdragen in natura kon Clara nauwelijks rondkomen van haar pension. De pensionprijzen waren heel laag in de crisistijd. De huren waren weliswaar ook laag, maar met name brandstof was duur. En juist in de winter van 1928-1929 vroom het zo hard dat zelfs de IJssel dichtvroor.¹⁰⁴ Ze verkocht soms boeken om de eindjes aan elkaar te knopen en zelfs al haar sieraden. Toen gingen de sieraden haar niet zo ter harte, maar achteraf had ze er spijt van.¹⁰⁵

Rembrandtkade

In een poging méér en beter betalende pensioengasten te trekken, verhuisde Clara op 14 april 1931 naar de andere kant van het Wilhelminapark. Op de Rembrandtkade 16 huurde ze een heel huis, met een tuintje. Het leek haar heerlijk om een terrasje met een wilde wingerd te hebben. Ze droomde ervan om, als het eens een beetje goed ging, in het kippenhok een konijn te houden.¹⁰⁶

Clara hield vooral van de omgeving van het huis. Langs de stille, wat sombere kade, waar de Minstroom kabbelde, stond een rij prachtige kastanjabomen. Op het groene water dreven zwanen voorbij: ‘Pas in de winter schudden het huis en ikzelf de droombevangenheid af en blijkbaar ook de zwanen, want die kwamen dan met hun koraalrode snavels op mijn ruiten tikken, bedelend om brood.’ De achterkamers boven waren prettig licht en keken uit op een hellinkje van gras, waar witte schapen graasden. Zo’n uitzicht was ‘erg heerlijk’ voor Clara, net als de winterkoninkjes en roodborstjes die haar tuintje bevolkten.¹⁰⁷

De huurders woonden boven. Clara wilde vooral niet de kamer vlak naast de hare verhuren. Dat had ze afschuwelijk gevonden op de Nicolaasweg: ‘Ik had toen desnoods in een kelder willen huizen, als me maar een beetje vrijheid bleef. Dat gevoel nooit alleen te zijn is zoo verstikkend. Het deed me weer aan Apeldoorn denken.’¹⁰⁸ Pensioengast Quick verhuisde met Clara mee naar de Rembrandtkade en ze probeerde een tweede kamer te verhuren. Dat lukte soms, maar zelden voor langere tijd.¹⁰⁹ Ze had gehoopt snel eens geld te hebben voor nieuw behang en verf, maar dat kwam er nooit van.

Hoewel Clara niet veel kamers verhuurde, kostte de zorg voor haar commensalen haar toch veel energie. Sowieso was het huishouden eind jaren twintig tijdrovend. Met name het onderhoud van de kolenkachels was een langdurige en stoffige klus. De elektrische stofzuiger brak pas in de loop van de jaren dertig door, dus er moest veel geveegd worden. Er was nog geen warm stromend water en ook koelkasten en wasmachines kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog in algemeen gebruik. De was, die Clara in deze periode zelf thuis deed, kostte haar een hele dag. De kostgangers kregen twee of drie maaltijden per dag op hun kamer geserveerd. Daarnaast bracht Clara hun ’s avonds koffie en thee en ze bediende soms gasten.¹¹⁰ Al met al was het hospitaschap bijna een fulltime baan. Wim hielp haar wel, kluste en kookte waar hij kon, maar ze kon niet op zijn aanwezigheid vertrouwen. Net als in het prille begin van hun liefde bleef hij soms zomaar weg.

Een standaard pensioenjuffrouw is Clara nooit geworden. Ze was geen ‘ijverige, haabaierige, bedillerige hospita’, noch een ‘sloverig, tobberig altijd gedoken menschje’. Ze vond het wel een vak dat een stempel op je drukt, vooral als een huurder veeleisend en neerbuigend deed, maar zolang het maar niet ‘wezenlijk’ werd, vond ze het zo erg niet.¹¹¹ Tijdens het huishoudelijke werk kon ze namelijk terugkeren naar haar verbeelding: ‘Want onder het huiswerk door kun je overal zijn. [...] Vervelend vind ik het eigenlijk nooit, wel vaak ontzettend moeilijk en zwaar. Toch heeft het zijn voordeelen het ook eens te bezien

vanuit de positie van hospita, zoo’n beetje van onderen af. Alleen weet ik het nu wel zoo langzamerhand en zou wat variatie welkom zijn.’¹¹²

Debuut

Zo nu en dan zette Clara de verhalen, die ze tijdens het afwassen en strijken verzon, op papier. Op de Nicolaasweg had ze al ‘voor de vuist weg’ aantekeningen gemaakt over haar bijzondere buurtbewoners en commensalen.¹¹³ Op de Rembrandtkade schreef ze de kinderverhalen uit die ze haar leerlingen in De Stapel en Olst had verteld. Twee langere verhalen noemde ze ‘Het tooverfleschje van Rimpelbol’ en ‘Jaapje’s wonderlijke reis’. Onder de verzamelnaam ‘Wat de bloemen vertelden’ schreef ze sprookjesachtige verhalen, waarin meestal ‘Marietta’ als hoofdpersoon fungeert. Ze kregen titels als ‘De viooltjes’, ‘De roode duizendschoon vertelt’, ‘Hoe de lathyrus haar mooie kleuren kreeg’ en ‘Erica’.¹¹⁴ Ze schreef twee complete meisjesboeken, *De wijde wereld* en *Veronica Valckenier*, grotendeels gebaseerd op haar eigen ervaringen op de Apeldoornse Kweekschool. Ook begon ze aan verhalen voor volwassenen, want het leven was ‘vol copy’.

Clara begon niet met schrijven omdat ze artistieke aspiraties had. Ze schreef aanvankelijk uitsluitend omdat ze haar schaarse inkomen wilde aanvullen met de verkoop van verhalen. Hoewel ze veel (wereld)literatuur las, had ze zelf ‘absoluut’ geen literaire pretenties: ‘Ik wou ieder soort verhaal schrijven, desnoods voor het Stuiversblad, als ik er maar iets mee verdienen kon.’¹¹⁵ Ze zou toevallig ontdekt hebben dat verhalen geld opleverden:

Ik was nog maar kort onderwijzeres en ik had een jonge vrouw leren kennen die voor een damesblaadje verhaaltjes schreef. Toen ze een keer griep had en niet op tijd iets kon insturen, vroeg ze of ik het voor haar wilde doen. Goed, dat deed ik. Na twee inzendingen kreeg mijn kennisje een juichende brief van de redactie. Ze schreven dat ze nu pas goed op weg was en zouden graag veel meer van zulk werk van haar willen ontvangen. Ik merkte dat je voor verhaaltjes geld kreeg en ging voor een ander krantje stukjes schrijven. Het waren vreselijke blaadjes. Soms maakten ze bezwaar, vonden het geloof ik niet fatsoenlijk, en daarom schreef ik voor mezelf langere verhalen die later gewoon werden uitgegeven. Toen ging ik het ook wel prettig vinden om te schrijven.¹¹⁶

Het is de vraag of dit helemaal klopt, maar het is wel zo dat Clara al in het prille begin van haar schrijverschap een spanning voelde tussen haar eigen smaak en de wensen van de ‘populaire’ markt van geïllustreerde bladen als *Astra* en *Oké*.¹¹⁷ Ze stuurde haar verhalen ter beoordeling naar haar zuster en aan Gerard en Lie Vrind. Hun reacties verwarden haar, schreef ze aan Eveline: ‘Ik voel me nu ongeveer als iemand, waar ze tegen zeggen,

dat hij een spraakgebrek heeft, terwijl hij het zelf niet kan horen en dus onmogelijk veranderen. Ik geloof dat een zekere nuchterheid in mijn manier van schrijven [...] hen hindert. En ikzelf beschouw dat nu juist als mijn beste eigenschap. Maar als iemand anders met klem het tegendeel beweert, begin ik te weifelen. In die kinderverhaaltjes, die zij nou zo buitengewoon mooi vinden, komt dat natuurlijk niet tot uiting. Ondertussen weet ik nu niet wat ik verder beginnen moet. Ik durf ternauwernood meer iets weg te sturen. Het zal misschien ook wel weer voorbij trekken.¹¹⁸

In 1931-1932 werkte Clara bijvoorbeeld aan drie bij elkaar horende verhalen onder de titel 'De braven', over mensen 'die naar het uiterlijk heel braaf zijn en zichzelf ook erg braaf vinden'.¹¹⁹ Het lange verhaal waarmee Clara uiteindelijk in het voorjaar van 1932 in *Nederland* officieel debuteerde als schrijfster, heet 'De trage handen'. Het gaat over de zesentwintigjarige Leentje die 'altijd in achterkamers had gewoond'. In die treurige omgeving verzorgt ze tien jaar lang haar zieke moeder en haakt twaalf spreien. Na de dood van haar moeder solliciteert ze naar een baan als 'juffrouw' bij een oude ziekelijke dame. Ondanks de waarschuwingen dat mevrouw Van Westhreene een lastige patiënte is, neemt Leentje de baan aan, aangelokt door het huis dat 'zoo ruim, zoo licht, zoo zonnig' is. Leentje speelt in een rol in drie generaties Van Westhreene: moeder Bet, dochter Lies en kleindochter Betty. De frivole Betty laat Leentje kennismaken met de wereld buiten de achterkamers. Langzaamaan verandert Leentje en dan blijft het niet bij het haken van pastelblauwe jumpers in plaats van spreien. Hoewel ze overdag met een effen gezicht op de grillen van de zieke ingaat, is Leentje 's nachts de baas. Ze laat het 'oude kreng' opzettelijk lang wachten op haar medicijn, 'wraak van de slavenziele, die een machteloze tot slachtoffer kiest'. Op een warme zomernacht zijn Leentjes handen té traag: 'Het verwondert Leentje, zoo heel stil ligt ze. En ineens gaat het door haar heen: Dood? Zou ze dood zijn? Dan heb ik haar dood gemaakt. Ze denkt dat heel kalm, heel rustig. Het ontroert haar niet meer dan wanneer ze een kopje gebroken had.' In contrast met de dood vinden de andere twee dames Van Westhreene in deze nacht juist de liefde terug. Daardoor is 'De trage handen' tragischer geworden, ironischer ook: 'Alleen, als een zuster van mevrouw Westhreene over een betrekking spreekt, die ze misschien voor haar weet, bij een zieke oude dame, valt Leentje vreemd-heftig uit: 'Niet bij een zieke! Nooit weer bij een zieke!'¹²⁰

'Liefde en logica'

Clara vond dat ze absoluut niet de gave bezat clichéverhalen aan de lopende band te fabriceren. Ze bracht er alleen iets van terecht als het onderwerp haar ter harte ging. Zo werd ook haar novelle 'Liefde en logica', die ze rond 1930 schreef, heel anders dan ze had bedoeld. Ze legde er veel van haar eigen liefdeservaringen in en van haar kijk op het leven. Het verhaal over de liefde tussen Hannie en de getrouwde Frank, uitmondend in Hannies 'revanche' op Franks weduwe bevat vrijwel alle thema's en motieven die

ook Clara's latere werk kenmerken. De onafhankelijk denkende en levende vrouw, een jeugdliefde, een verwilderde tuin vol rozen, de financiële catastrofe, de clandestiene liefde en een kunstschilder.¹²¹ Het is een helder, goed opgebouwd en afgerond verhaal met aansprekende portretten. Het thema van de tegenstelling tussen liefde en logica zou in haar latere werken steeds terugkeren.

Toen het af was, wist Clara aanvankelijk niet wat ze ermee moest beginnen. Gerard Vrind raadde haar aan het naar *Groot Nederland* te sturen, toen een van de toonaangevende letterkundige tijdschriften, onder redactie van Cyriel Buysse, Frans Coenen en Elisabeth Couperus-Baud: 'Ik deed het zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen.' Ze hoorde lange tijd niets van *Groot Nederland*.¹²² Tot er begin december 1931 een eenvoudige briefkaart in de bus viel, beschreven in een klein, sterk hellend handschrift: 'Geachte heer, de redactie van *Groot Nederland* aanvaardt graag uw novelle 'Liefde en logica', mits u geduld hebt met de plaatsing. Binnen het half jaar durf ik u niet te beloven. Wij betalen f3,50 per pagina. In afwachting van uw bescheid, hoogachtend uw Frans Coenen'.¹²³

Clara durfde het bijna niet te geloven. Als *Groot Nederland* inderdaad f3,50 per pagina betaalde, zou ze bijna vijftig gulden kunnen verdienen met het lange verhaal 'Liefde en logica'. Daar kon ze wel een maand van leven. Een geschoolde arbeider verdiende ongeveer dertig gulden in de week en van haar huurders kreeg ze nog geen twintig gulden per week (mét bediening). Een gezin had in 1936 voor huishoudelijke uitgaven (voeding, ochtendmeisje à f2 per week) en dergelijke ongeveer f60 huishoudgeld per maand nodig.

Geachte heer,
 De redactie van Gr. Nederland aanvaardt
 graag uw novelle "Liefde en Logica", mits
 gij geduld hebt met de plaatsing. Binnen het
 half jaar durf ik u niet te beloven. Wij
 betalen f 3.50 per pag. In afwachting van
 uw bescheid, hoogachtend uw
 Frans Coenen
 30 Nov '31

Het eerste kaartje van Frans Coenen aan Clara Klaver, december 1931. Collectie Literatuurmuseum.

Met name voeding en brandstof waren duur. Roomboter kostte tachtig cent per pond, vijf pond rijst negentiig cent, tien sinaasappelen vijfendertig cent. Een haring kostte acht cent, een Verkadereep vijf cent. Een zeer goede sigaar kostte acht cent, een goede zes cent. Twintig sigaretten kostten vijftien cent en hoedjes tussen f2,50 en f5,75. Een jurkje van C&A kocht je voor een gulden of drie. Ter vergelijking: huren varieerden zo rond de zes à zeven gulden per week. Voor een herenfiets betaalde je twaalf gulden en voor een boek tussen de twee en vijf gulden. Naarmate de economische crisis verergerde, daalden de huren verder omdat veel woningen leeg stonden, waardoor Clara minder (onder)huur kon vragen voor haar kamers.¹²⁴ Ze vond het moeilijk om ‘geduld’ te hebben, maar het uitzicht om zoveel geld te krijgen van *Groot Nederland* hield haar even overeind.

Een rare sprong

Voor de huurders waren Wim en Clara man en vrouw.¹²⁵ Er sloop een routine, een sleur zelfs in hun relatie. Wim kwam meestal ’s ochtends vroeg om Clara te helpen met de ontbijtboel en de kachels.¹²⁶ Ook ’s avonds kwam hij langs, tussen zes en acht. Niet veel langer, dan ging hij weer naar zijn gezin of naar vrienden: ‘Dan ben ik juist druk met eten boven brengen en weer weghalen en afwasschen, waar Wim dan wel bij helpt. Dan weer thee naar boven en nog een kopje thee voor onszelf. Als je dan net even zit, moet hij weer weg en er is nog tijd in overvloed om je alleen en verlaten te voelen en troostbehoevend.’¹²⁷

Wims ringetje met de opaal was maar dun geweest en na een kleine vijf jaar was het zilver doorgesleten. Ook van hun liefde was de glans af. Het ‘erg normale’ van Wim begon Clara te hinderen. Als zij een praktisch probleem had, was hij er direct voor haar: ‘Wim zal zich bijvoorbeeld wel uitsloven om te maken dat ik niet nat regen of om de keuken voor me te witten of zoiets, maar om minder tastbare dingen als angst of verlangen bekommert hij zich niet. Heelemaal niet uit boosaardigheid, maar omdat hij zich niet in kan denken wát het is.’¹²⁸ Wim begreep Clara’s gecompliceerde gevoelsleven niet. Ze wilde hem wel uitleggen hoe ze zich voelde, maar daar toonde hij eigenlijk nauwelijks interesse voor. Hij luisterde liever naar een voetbalmatch. Daarom moest Clara alle ‘moeilijkheden’ voor zichzelf houden. Wim kon er ‘nou eenmaal’ niet tegen. Die liep weg als Clara ‘lastig’ deed. Daar had hij achteraf wel spijt van, maar zijn gedrag veranderde niet.¹²⁹

Zo bleef Clara het gevoel houden dat ze niet vast op hem rekenen kon.¹³⁰ Zij had echter haar oude leven helemaal opgegeven voor Wim in een groot verlangen naar ‘altijd samen zijn’ met een man: ‘Alles lijkt je dan onvolledig zoolang je dat niet bereikt. En Wim was de eenige mogelijkheid daartoe en hij kon in die tijd mijn vriendschap met andere mannen niet verdragen. En ik kon geen twijfel vertragen aan de duurzaamheid van zijn gevoel... omdat ik zelf nooit heelemaal zeker was. En ontliet daardoor mijn kennissen te gemakkelijker.’¹³¹

In de winter van 1931-1932 begon Clara steeds meer te twijfelen aan hun liefde. Ze leed onder zijn gebrek aan begrip: ‘als je Wim iets gewoon vertelt, neemt hij het wel op natuurlijk, maar het blijft zoiets als een onontwikkelde foto. Een of andere hevige schok maakt dat het beeld dan plotseling scherp wordt en dan pas realiseert hij zich wat het eigenlijk beteekent.’ Herhaaldelijk zei ze tegen Wim: ‘Ik kan niet meer. Ik houd het zoo niet uit. Je moet lief voor me zijn, anders gaat het mis.’ Maar voor Wim waren het woorden zonder betekenis.¹³²

Clara had zich voor Wim in een gevaarlijk avontuur gewaagd. Ze was bereid geweest tot een grote sprong, maar had nu het gevoel dat ze – net als bij polsstokspringen – middenin was blijven steken: ‘Dan blijf je boven het water bungelen en meestal val je er metertijd wel in.’¹³³ Het dreigende gevoel te zullen vallen werd erger. Clara’s gezondheid ging achteruit. De keuken van de Rembrandtkade veranderde tijdens een strenge winter in een ‘ijsgrot’. Clara had snel last van de kou. Als het vroom, kon ze ‘eigenlijk niet leven’.¹³⁴ Waarschijnlijk versterkte een winterdepressie haar aangeboren melancholie. Ze kwam weinig buiten en de kamer waar Clara zelf woonde, aan de kade-zijde, was donker.¹³⁵ Ook at ze niet gezond en zelfs niet genoeg, alleen wat de huurders overlieten of beschuitten die gebroken waren, want ze moest ‘allervreeslijkst zuinig’ zijn.¹³⁶ Ze was altijd al slank geweest, maar woog inmiddels minder dan vijftig kilo.

In februari 1932 pakte Clara de pen voor een nieuwe noodsprong. Ze schreef een zeer persoonlijke wanhoopsbrief van zeven kantjes aan Frans Coenen, de redacteur die ‘Liefde en logica’ in *Groot Nederland* zou plaatsen:

Er is alle kans dat u deze brief als iets onzinnigs zult beschouwen. Misschien vindt u het zelfs brutaal om zoo te schrijven en neemt u het nog kwalijk ook. Ik kan er niets aan doen. Het is mijn eenigste kans en een kat die in het nauw zit maakt nu eenmaal rare sprongen. Wordt u toch als het even anders kan maar niet boos. Er zijn al zooveel mensen boos op mij.

Ik zie dan absoluut geen uitkomst meer. Het zal misschien wel een voorbijgaande wanhoopsstemming zijn, maar alleen in zoo’n stemming durf ik te schrijven, zooals ik nu doe. En ik kies u daar juist voor uit omdat u de eenige is, die me in verscheiden jaren eens een meevallertje hebt bezorgd door mijn novelle ‘Liefde en logica’ op te nemen voor *Groot Nederland*. Ik heb een soort bijgeloovige hoop op u gevestigd; dat er weer goede dingen van u zouden kunnen komen. En ik heb vaak gelezen, wat u schreef. Dat geeft me een beetje vertrouwen.

De oorzaak van alle narigheid is dan, dat ik nu ruim vier jaar geleden ben gaan houden van een getrouwde man en hij van mij en dat de vrouw van die man ongelukkigerwijze nooit, om geen enkele reden van scheiden wil hooren – ze is streng katholiek – en het bovendien haar christenplicht vindt me geen rustig oogenblik te laten, zoolang ik mijn deur niet voor haar mans neus dicht gooi. Dat

heeft ze me zelf gezegd. Ik... wij allebei... hebben gedacht het daar tegen in vol te kunnen houden. [...]

Enfin, ik heb dan ten gevolge van die christenplicht mijn betrekking moeten opzeggen – ik was onderwijzeres – omdat ik anders ontslag gekregen zou hebben. Toen ik nog op kamers woonde ben ik twee keer genoodzaakt geweest te verhuizen. Nu heb ik zelf een huis en ik verhuur kamers. Het is aldoor zoo wat gegaan. Ik heb alles zelf moeten doen: de wasch, dweilen, schrobben, omdat er geen geld overschoot voor hulp. Het was ook niet erg. Ik zeg dit alleen dat u zien zult, dat het me ernst is als ik zeg alles te willen aanpakken. Het tractement van Wim – dat is de man in kwestie – ik weet niet hoe ik hem met een eenigszins normaal klinkend woord moet aanduiden – is niet groot genoeg om twee gezinnen te onderhouden. Bovendien is de activiteit van de christenplicht eenigszins afhankelijk gebleken van de grootte van de toelage.

Iedereen zegt dat het mijn eigen schuld is, dat ik wijzer had moeten zijn enz. Ik wil ook niet beweren dat het wijs was, maar ik kon niet anders en ik zou het weer doen ondanks alle narigheid.

Nu loopt de boel dan spaak. Ik heb één kamer leeg – al een paar maanden – en ik kan nou net niet rondkomen. Iedereen verhuurt kamers tegenwoordig en neemt paying guests enz. in huis. Op één advertentie komen over de honderd brieven. Ik heb alles geprobeerd. Les geven kom je niet in zonder referenties. Zelfs voor wandelen met oude dames of 's avonds op kinderen passen verlangen ze referenties. In de boeken ga je in uiterste nood uit schoonmaken. Allemaal onzin. Ik heb me aangeboden als nette jonge werkster om een kantoor schoon te houden. Ze nemen je dood-eenvoudig niet aan omdat ze de zaak niet vertrouwen omdat je geen schoonmaaksterspostuur hebt. Ik kan ook niet vaak lang van huis behalve in de vacaties als mijn eigen kamers leeg staan. Naaien kan ik niet goed genoeg. Colporteren heb ik geprobeerd, maar het bracht niets op. Ik was bij lange na niet brutaal genoeg.

Nu... ten einde raad... wil ik u een lijst geven van mijn bekwaamheden. Mogelijk kunt u me ergens aan helpen. Het gaat maar om een f25 in de maand. Liever meer natuurlijk, maar dan ben ik toch voorloopig gered.

In de eerste plaats dan mijn verhalen. Ik zend u nog twee proeven. Ik heb ze onder het werk door – tusschen de wasch en het afwasschen – het kamers doen en het eten koken, opgeschreven. Ik heb eigenlijk altijd verhalen bedacht. Soms schreef ik ze op. Dan liet het me geen rust. Maar daarna keek ik er niet meer naar om. Ik dacht dat het niet belangrijk was. De schriften zijn geloof ik weg gekomen met verhuizen. Misschien zitten ze ook nog wel in een koffer. Ik heb er nóg wel een paar van de laatste maanden, maar niet in het net geschreven.

Verder heb ik een heel stel kinderverhalen. Ik weet uit ervaring dat kinderen ze mooi vinden. In mijn onderwijzeressentijd heb ik ze bedacht en verteld. Hoe menschen ze

vinden, kan ik niet zeggen. Dan heb ik twee meisjesboeken geschreven. Voor groote meisjes. Ze zijn op het randje van groote-menschen boeken. Eén heb ik ingezonden voor de prijsvraag, uitgeschreven door van Holkema & Warendorf. Het heeft niet de prijs gewonnen las ik vanmorgen. Natuurlijk rekende ik daar niet op, maar het was toch een soort vage hoop, waar je phantasieën op bouwen kon. Goede hemel f1000. Wat zou dat niet geweest zijn!

Nou die hoop is dan vanmorgen de bodem ingeslagen. Is dat eigenlijk een uitdrukking? Het klinkt ineens zoo vreemd, maar ik moet deze keer maar raak schrijven, anders komt er niets van. Het is ook mee de oorzaak van de voor het schrijven van deze brief vereischte wanhoopsstemming.

Die meisjesboeken dan zijn zeker beter dan veel andere. Vervelend zijn ze in ieder geval niet. Meer durf ik er zelf niet van te zeggen. Ze zijn anders dan het gewone soort.

Ik kan nog meer. Ik heb Lagere akten Fransch en Engelsch. Als u in onderwijzaken thuis is, zult u weten dat dat op zichzelf niet heel veel beteekent. Maar ik weet er veel meer van dan de doorsnee lagere-akte bezitter. Ik heb heel veel gelezen, jarenlang een Engelsche vriend gehad, ook nog een poosje voor middelbaar Fransch gestudeerd. Ik zou boeken kunnen vertalen, in ieder geval redelijk, misschien zelfs wel goed. U ziet, ik schep niet op. Duitsch kan ik ook wel, maar het minst goed van de drie.

Verder wil ik alles, absoluut alles, als ik er iets mee verdienen kan. Als u een of ander akelig werkje hebt, doe ik het graag. Ik weet niet of er zulke werkjes zijn. Adressen schrijven? Of drukproeven corrigeren?

Ik begrijp het heel goed, als u me niet kunt helpen. Ik ben zelf ook vol enthousiasme begonnen zeep en schoenveters te kopen van iedere man aan de deur. Nu geef ik ze nog alleen maar een cent, als het me iets beter gaat een halve stuiver. Mogelijk kunt u me dan toch een goede raad geven, bij wijze van cent (ik bedoel niet dat dat weinig is; een cent is voor mij soms ook veel). En wilt u misschien eens zeggen, wat u van die verhalen denkt. Op den duur heb je geen oordeel meer over je eigen werk. En ik ken geen levende ziel, die eenigszins tot oordeelen in staat is.

Als u me nu maar niet als een onuitstaanbare vrouwelijke Jeremias beschouwt. Ik zing heusch heel zelden klaagliederen, alleen in hooge nood. Toevallig is u nu het slachtoffer.

En dan nog één ding. Het is me een totale onmogelijkheid om 'deftig' te schrijven. Ik heb nooit zonder hulp een sollicitatiebrief kunnen opstellen. Daarom schrijf ik nu maar gewoon. Dat is geen aanmatiging of brutaliteit. Ik voel me verre van aanmatigend op het oogenblik. Nog eens, neemt u als het u belijft deze rare sprong niet kwalijk.¹³⁷

De drukbezette criticus en tijdschriftredacteur Frans Coenen had de reputatie een la vol ongeopende brieven te hebben.¹³⁸ Het duurde ruim twee maanden voor hij op Clara's noodkreet antwoordde. Pas op 21 april 1932 vond hij haar brief tussen de kopij voor *Groot Nederland*. Hij schoot het 'beste kind' onmiddellijk te hulp: 'Eerstens kan ik je een 25 gulden sturen als voorschot op je verhaal in nummer één. Wil je dat nog, zeg het dan gauw. En verder... zal ik bedenken en met mensen spreken. Stel je er niet veel van voor. Ik heb geen heusche relaties, maar mogelijk komt er toch iets uit. Wellicht kan ik een uitgever voor die kinderboeken vinden. Of plaatsing voor de verhalen. Schrijf eerst eens hoe nu de toestand inmiddels geworden is en van die 25 gulden. En geloof dat ik spijt heb je zoo lang in de kou te hebben gelaten.'¹³⁹

Per kerende post juichte Clara:

Uw brief was een ware verrassing. Ik had er niet meer op gerekend, dacht dat u boos was of zoiets, hoewel ik dat dan toch niet goed begrijpen kon. Tegen mij heeft eens een man, die ik toevallig in nogal vreemde omstandigheden ontmoette en die ik later nooit heb teruggezien, gezegd: "God zegen je." Ik lachte erom. Ik dacht dat hij het zei bij wijze van: "Het ga je goed." Maar toen bleek, dat hij het werkelijk ernstig meende. Dat was toch wel iets wonderlijks, hoewel ik niet in het minst godsdienstig ben en die woorden op zichzelf me dus niets zeiden. Het is me altijd bijgebleven en op het oogenblik zou ik iets dergelijks tegen u willen zeggen, maar ik weet er geen woorden voor te vinden. Ik voel net zoo voor u als indertijd die bijna vreemde man voor mij. Alleen omdat u die brief zóó geschreven hebt. Al zou u verder niets voor me kunnen doen, dan zou dat gevoel toch hetzelfde blijven. Vindt u dat gek? Het gebeurt zoo zelden, dat iemand de moeite neemt zich in je toestand in te denken. Voor mij is dat iets heel bijzonders. Ik moet u dit zeggen op gevaar af, dat het overdreven zal klinken, wat ik overigens op mijn woord van eer niet ben.

En zooals u hieruit al wel ziet, ik leef nog en ik woon nog in een huis, maar ik wil dolgraag f25 hebben. Het gaat op het oogenblik wel weer iets beter als toen ik die wanhoopsbrief schreef. Ik heb die eene kamer weer verhuurd vanaf April. Daarvoor... nou ja, dat is voorbij... laat ik u er niet mee lastig vallen... we zijn er doorgekomen. En nu omring ik de nieuwe meneer met de teederste zorgen, opdat deze Grootmachtige toch maar niet weg zal gaan. Hij doet niet anders dan eten, slapen en de *Telegraaf* lezen met het gevolg dat deze drie dingen hem uitermate gewichtig toeschijnen. Ik doe mijn best. Ik kan goddank behoorlijk koken, maar het is zoo ongeveer of ik iedere dag voor een examen zit – nee erger, ik was nooit zenuwachtig voor examens – en er lang niet altijd met vlag en wimpel door kom. De Grootmachtige is zeer moeilijk te voldoen. Ik vlieg voor hem, ik praat met hem zooals hij dat verlangt – dat is zwaarwichtig. Ik kan prachtig zwaarwichtig

redeneeren. U moest me hooren – een doodsche stilte heerscht in huis wanneer de Grootmachtige zich om tien uur ter ruste heeft begeven, we poetsen zijn schoenen met vereende krachten – hij moet beslist de man met de glimmendste schoenen van Utrecht zijn – we ijlen toe met de *Telegraaf*, zoodra die in de bus wordt gegooid en iedere dag kruip ik op mijn knieën door het huis en speur naar kattenharen, want de Grootmachtige vreescht kattenhaar en heeft mij tweemaal ter verantwoording geroepen, omdat hij een oranje haar van mijn beminde Rouska op zijn pantalon gevonden heeft. Ik heb de haar van hem overgenomen en naar beneden gedragen en er zeer ernstig bij gekeken. De Grootmachtige is een jaar of 25. Gek dat menschen zoo kunnen zijn. Soms moet ik er om lachen en soms... als ik moe ben... moet ik er om huilen. Maar niet heel vaak gelukkig. Het kan ook niet met vreemde menschen in je huis. Ze zien het aan je oogen.

U begrijpt wel, ik zou liever ander werk doen. Maar dit gaat ook zoolang je maar kans ziet er te komen. Vandaag – na uw brief – ben ik weer vol moed. Ik stel me heusch niet te veel voor. Ik ben blij, dat u dat verhaaltje niet slecht vond. Ik heb er zelf op den duur geen oordeel meer over. Ik moet ze opschrijven, zooals ze in mijn hoofd komen en zoolang ik er mee bezig ben, doe ik het graag maar daarna begin ik te twijfelen. Ik heb er nog wel meer, maar ik durf ze nauwelijks aan iemand te laten lezen. Ze lijken me soms in eens zoo slecht en dan toch ook weer niet. Eén komt volgende maand in *Nederland*.¹⁴⁰ In ieder geval hebben ze me geholpen mijn gedachten van alle dagelijksche moeilijkheden af te trekken. [...] Als het eenigszins kan, zou ik dan die f25 nog deze maand kunnen krijgen? Het zou zoo'n heerlijke uitkomst zijn.

Clara eindigde haar brief positiever dan ze in maanden was geweest:

*Nu, u weet hoe ik voor u voel. Misschien brengt het u geluk. Wie weet!*¹⁴¹